

DOI: 10.32347/2076-815x.2022.80.59-79

УДК 711

канд. техн. наук **Габрель М.М.**,
mykhailo.habrel@ukd.edu.ua, ORCID: 0000-0002-9822-6424,
Добровольська М.А., info@gplan.com.ua, ORCID: 0000-0001-5480-0503,
Університет Короля Данила, м. Івано-Франківськ

ПОШУК КОНЦЕПЦІЇ ВІДРОДЖЕННЯ ТА ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ І ЇЇ РЕГІОНІВ: ПОГЛЯД АРХІТЕКТОРА

Для України, яка перебуває у стані війни і стоїть перед різноманітними викликами, – відродження, трансформація і розбудова держави вимагають ефективної просторової політики. Стратегічними пріоритетами на сьогодні є відновлення територіальної цілісності та зміцнення реального суверенітету держави у власних кордонах, створення сучасних систем та ефективного механізму забезпечення національної безпеки, формування нової поствоєнної просторової реальності держави і її регіонів. У статті розглянуто просторові наслідки війни, шляхи трансформацій і розвитку регіонів та міст України, детально розкрито проблема переміщеного населення, збереження соціальної, економічної, культурної активності людей, максимального інтегрування в новий соціально-культурний простір (розміщення переселенців, запобігання виникненню депресивних районів тощо). Ці та інші питання описані в контексті просторової реорганізації й розвитку України.

Ключові слова: поствоєнна просторова ситуація; біженці; просторовий прояв переміщення людей; модель реформування і розвитку простору України.

Постановка проблеми. Війна з РФ стає для України точкою переходу від «російсько-радянського середньовіччя» до модерного часу. Зміни, які відбулися в Україні – масові переселення людей у межах та поза межі держави, людські жертви, повне руйнування багатьох поселень і об'єктів критичної інфраструктури, техногенне забруднення значних територій тощо, величезні. В умовах, які склалися, утверджуються нові цінності в суспільстві, формується українська політична нація. Все це вимагає відкидання рудиментів радянської доби, відкриває нові шанси для держави. У зв'язку з перспективами входження до спільного європейського дому ці шанси зростають, формуються вимоги до просторової організації суспільства. Це обумовлює нові вимоги до документації. Планувальні документи майбутнього необхідно умовно трактувати як антикризові. Традиційно планувальні й містобудівні документи просторової організації великих територіальних систем «оновлювалися», тобто опиралися на попередні, інколи ще актуальні матеріали. У поствоєнний період для України

доцільно говорити про модерний концепт містобудівних документів. Ключова ідея цих документів полягатиме в розробці з «чистого аркуша» на нових підходах і вимогах.

Для обґрунтування локальних рішень проблем України, які проявляються в складених умовах, слід розуміти їх поєднаність у загальнодержавний контекст та розглядати системно. Тут важливо врахувати концептуальні документи різних рівнів, стратегії розвитку окремих сфер та документи просторової організації і розвитку територій. У статті йдеться про обґрунтування моделі відродження, просторового облаштування та розвитку повоєнної України. Детально розглядаються проблеми переселень і міграції, їх прояв на простір як регіонів і міст, звідки вибули, так і тих, куди прибули переселенці. Переселення мешканців частини України на «мирні» території змінює життя як переселенців, так і місцевих, трансформує простір не лише окремих поселень і регіонів, а й України загалом. Прогноз перспектив неможливий, адже ситуація динамічно змінюється, проте пошук шляхів відродження й розвитку України і її регіонів у нових умовах актуальний уже сьогодні. Важливими питаннями розвитку регіонів і майбутнього України є: забезпечення громадського спокою та безпеки на території країни; пошук моделей просторової організації як симбіозу місцевого населення й вимушено переміщених осіб на територіях їх тимчасового проживання та інтеграції в спільноту; відродження й просторові трансформації зруйнованих регіонів і міст.

Мета статті – проаналізувати просторову ситуацію, що викликана російською агресією в Україні, обґрунтувати засади відродження, просторової організації й розвитку поствоєнної України, детальне опрацювання проблем і перспектив регіонів, які прийняли переселенців. *Вирішуються завдання*: осмислити в категоріях екзистенційних та відчутти новий час і нові явища (війни, конфліктів, переселень), щоб їх зрозуміти і врахувати для визначення майбутнього держави, її міст і регіонів; охарактеризувати на світовому досвіді та оцінити просторовий «прояв» переселень в Україні; обґрунтувати концептуальні задачі просторової організації й розвитку України та її регіонів у післявоєнній реальності. Використано *методи дослідження*: статистичний; соціологічний; опрацювання найновіших матеріалів з інтернету, що розглядають порушену проблему в різних предметних сферах.

Виклад матеріалу. I. Кризи, війни та переселення. Дослідженість і проблематика. Проблемами конфліктів, причин появи криз і війн цікавиться чимало науковців, зокрема актуальною видається монографія Б.О. Парахонського та Г.М. Яворської [5], котрі переконані, що сучасна війна є війною за когнітивний і комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їх емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, над їхньою поведінкою.

Це боротьба за домінування своїх уявлень про світ, історичні та події в соціальному доквіллі, руйнування протилежних, «ворожих» цінностей і думок. К. Холсті [13], виокремлює три чинники – «генератори конфлікту»: 1) характер політичного режиму в країні, залученій до конфлікту; 2) створення нової держави як політичної одиниці у світі; 3) збереження суверенітету держави. Війна зумовлює проблеми: територіальні (захоплення простору, територіальна експансія, захист територій); виживання держави і відповідного політичного устрою; контролю за стратегічною територією; національного об'єднання й консолідації нації; захисту чи підтримки військово-політичного союзника.

Проблеми війни і миру можна класифікувати по-різному, зокрема *поділу на проблеми*: біженців (переселень) та їх соціальної інтеграції в новий простір життєдіяльності; руйнувань (відбудова, компенсації); реформування та відродження втраченого; формування простору в умовах нової реальності тощо. Зупинимось стисло на проблематиці біженців і вимушених переселенців. За даними ООН [4], кількість біженців із України досягла приблизно 6 млн осіб. Для опису процесу, що відбувається з біженцями, можемо говорити про екстремальний випадок «вимушеної міграції», їх ролі в житті різних країн. Біженці, на відміну від звичайних мігрантів, які переїжджають за «карбованцем», гарним середовищем і умовами самореалізації, – рухаються не до чогось, а від чогось. Український біженець ховається від бомбардувань, зруйнованої інфраструктури, деспотичної поведінки і агресії загарбників. Зазвичай біженців (за кордон) і вимушених переселенців (внутрі країни) зустрічають із гостинним захопленням: тисячі людей залучаються до волонтерських рухів, з'являються організації для допомоги в їх розташуванні, пошуку житла, роботи, притулку, доступу до шкіл, дитячих садочків тощо. Приймаюча сторона перебуває в ейфорії своєї громадянської свідомості.

Однак далі, як підтверджують дослідження, ейфорія спадає й розпочинається побут, де далеко не всі спроможні виявляти свою гостинність. Починають працювати глибинні сутності людини, яку психоаналітики називають «переживаннями іншого». Біженці стають «іншими» й відповідають за можливий дискомфорт «наших», за те, що займають простір у містах та претендують на частину суспільних благ. Вони починають сприйматись серйозним викликом для нових місць проживання – на їх території з'являється велика кількість людей, яким потрібна інфраструктура: житло, освіта, медицина, транспорт і т.д. Це, як правило, відбувається раптово, а в плануванні розвитку міст не закладені просторові ситуації такого масштабу. Території й поселення, які приймають переселенців, опиняються у військовому становищі, не беручи участі у війні. Для прикладу, у 2016 р. з 1000 житлових будинків для біженців, що планувалися в Гетенбурзі, було побудовано лише кілька десятків – політична воля активної меншини виявилася слабшою порівняно з занепокоєнням пересічних містян [1].

Система виявляється не спроможною прийняти потік людей і продовжувати ефективно працювати, тож починає «імпровізувати» з міським простором: створюються місця тимчасового перебування; формуються установи соціальної політики для біженців (дітей, старих і хворих); ведеться пошук партнерів серед бізнесу для зменшення тиску на муніципальні структури при реалізації пропозицій. Просторовий прояв має ширший вияв і не зводиться лише до розміщення та створення умов для проживання, охоплює питання розселення, розміщення продуктивних сил, розвитку транспортних і інженерних мереж, використання просторового потенціалу та збереження довкілля тощо.

Інший аспект цієї проблеми – руйнування, відбудова, компенсації, пов'язані з війною. Колишня прем'єр-міністр України Н. Ярецько [11], яка працювала над відновленням Пуерто-Ріко після урагану, вважає, що Україні необхідно буде: провести інвентаризацію зруйнованих матеріальних і нематеріальних активів (потрібна чимала кількість експертів-оцінювачів – як внутрішніх, так і міжнародних), обґрунтувати стратегію відбудови (її слід проводити як за галузями, так і регіонами) з уточненням просторових аспектів – поселення та інфраструктуру не обов'язково будувати на попередніх місцях; акумулювання коштів і ресурсів, а також забезпечення прозорості їх використання.

Україна має власний важкий досвід, пов'язаний з вимушеним переселенням великої кількості людей, їх облаштуванням на нових територіях. Найновіший, зокрема, пов'язаний з аварією на Чорнобильській АС, а також із захопленням Росією частини територій України в 2014 р. Наявний і досвід насильницьких переселень з історичного минулого.

II. Теоретичні передумови дослідження та обґрунтування концепції відродження й просторового облаштування України. На формування теоретичних основ просторового розпланування й урбаністичного проектування великих територіальних систем в умовах глобальних викликів впливають, зокрема, теоретичні концепції трансформації суспільства, ідеї суспільств майбутнього. Американський дослідник і футуролог Е. Тоффлер [20], сформулювавши теоретичні основи переходу до цивілізації «третьої хвилі» — «суперіндустріального» або «постіндустріального» суспільства, констатує крах усіх соціальних інституцій суспільства (виробництво, сім'я, політичні партії), зміну напрямів наукової думки, прискорення соціальних і технологічних процесів та кризи цінностей сучасного суспільства. «Третя хвиля» розвитку цивілізації руйнує принципи індустріальної економіки (стандартизації, централізації, спеціалізації, синхронізації, концентрації і максималізації), з'являються нові можливості споживання, формуються інші цінності окремої людини й суспільства загалом, а також інші типи поведінки й гуманізації суспільства.

Ту чи іншу епоху, за деякими тлумаченнями, визначають основні джерела енергії й засоби обміну інформації. Так, епоха середньовіччя дала початок епосі відродження після винайдення друку (обмін інформацією) й розвитку нових технологій і ресурсних економік. В історії змінювались ресурси: від фізичної сили людини через викопні енергоносії до нових ресурсів сьогодення — знань і інформації. Традиційна на сьогодні ресурсна модель економіки зазнає фіаско.

Децентралізація в економічному сенсі – це перенесення повноважень і відповідальності за державні видатки й доходи від центрального уряду на нижчі рівні влади; в адміністративно-правовій суті — передача на місцевий рівень якомога більше автономії і повноважень центральної влади [3]. Ширша автономія може захочувати органи місцевого самоврядування й громади пропонувати власні ініціативи та заходи стимулювання економічного зростання, включаючи залучення інвестицій. На думку R. Seymour і S. Turner [18], адміністративно-територіальні зміни в багатьох країнах, що розвиваються, є ефективною стратегією зменшення бідності. Виділяються дві основні групи чинників децентралізації: соціально-економічні – неспроможність центрального уряду керувати розвитком територіальних спільнот; політичні – провали й недопрацювання центральної влади в практиці щодо сприяння розвитку територіальних громад. У сучасних умовах доцільно говорити про глобальну децентралізацію, яка поширюється на всі сфери життя й діяльності населення.

Й. Шумпетер [19] вважає «рушійною силою» розвитку територій винаходи й інновації, які змінюють структуру господарки та наповнюють її новим змістом; J. Jacobs [15] вказує на важливість виміру «людина» та соціальну різноманітність як джерело інновацій і розвитку. Розвинулись теорії людського (зосередження на окремих людях) та суспільного (у зв'язках і відносинах) капіталу [21]. E. Reinert [17] виділяє два типи економічної діяльності: Шумпетеровий, у якому постійні інновації сприяють добробуту і розвитку, та Мальтусові — утримують прожитковий мінімум, виснажуючи ресурси і створюючи низьку додану вартість. Таким чином, поява фундаментальних понять про соціальний і людський капітал, інноваційність і креативність у просторовому розвитку суспільно-економічних систем змінює траєкторію руху людства — від ресурсозалежності до інноваційної діяльності. Н. Daly [14] вказує на проживання людства в межах «повного» світу; розвиток систем ототожнюється не з капіталом, а з фізичними межами (середовищними, екологічними). Фінансовий капітал не є заміником природного капіталу: природні ресурси головно відносяться до вичерпних і невідновлюваних, а технології, інновації і фінанси не спроможні створити природний капітал (стосується передусім земельних ресурсів).

Система просторового планування і містобудівного проектування в радянській Україні базувалась на загальнонародній власності та плановій економіці, мала чітко визначену ієрархію (державного, регіонального й місцевого рівнів), розподіл повноважень і відповідальності [8; 10]. Домінуюча роль у цьому процесі належала державі — відбувався централізований контроль над містобудівними процесами.

Реформи кінця ХХ ст. мали несистемний характер і спричинили низку патологій у просторі міст і держави, були обумовлені: 1) введенням на початку ХХІ ст. «Містобудівного обґрунтування» як документу, який не брав до уваги наявну містобудівну документацію, а на його основі видавалися містобудівні умови й обмеження, що привело до порушень та ігнорування діючих генпланів міст; 2) введенням у містобудівну документацію «зонінгу» як функціонально-правового зонування території поселень, що мав узгоджувати на правовому рівні містобудівне, земельне й архітектурне проектування, проте насправді посилив конфлікти між цими видами діяльності; 3) трактування землі й будівлі (нерухомості), яка на ній розташована, як різних об'єктів за власністю й реєстрацією поглибило розрив між містобудівними й земельпорядними питаннями, посилює просторові конфлікти в містах і на території.

На сьогодні в просторовому плануванні України зберігаються проблеми: а) ДПТ досі роблять на малі частини територій і вони не створюють системної цілісності, вносять хаос у просторову структуру поселень; б) збережена практика, коли документи нижчого рівня ігнорують вимоги або й вносять зміни в документи вищого рівня; в) не розвивається регіональне й агломераційне планування; г) ігноруються стандарти й вимоги до загосподарювання та забудови територій; д) відсутні ефективні інституційні механізми розвитку просторового планування в державі загалом.

Існуючі моделі просторової організації й розвитку територіальних систем України на сьогодні є неефективними. Так:

1) функціонально-економічна модель, яка включала розробку техніко-економічних обґрунтувань чи концепцій, була ефективною для умов державної власності й планового ведення народного господарства;

2) модель розширеної участі громади та його протиставлення вольовим рішенням влади і олігархії теж не демонструє в Україні ефективності;

3) інституціоналізм як напрям, що вважає інституції (сім'ю, партії тощо) основою розгляду і вирішення проблем суспільства й держави, на практиці підміняє аналіз об'єктивних процесів і законів описом взаємовідносин інституцій. Він скомпрометований побудовою «розвинутого комунізму» в минулому та практикою пострадянських «трансформацій».

Ключова ідея відродження й просторового розвитку України полягатиме в розробці з «чистого аркуша». У матеріалах просторового планування викладені просторові передумови держави, а саме: вигідне геополітичне положення країни в центрі Європи; значні запаси різноманітних мінеральних ресурсів; природно-кліматичні умови, сприятливі для життєдіяльності людини; якісний стан і висока біопродуктивність земельних угідь; наявність висококваліфікованих трудових ресурсів; багатогалузева виробнича база; збалансована мережа населених пунктів, у т.ч. міст; розвинутість транспортно-комунікаційної інфраструктури. Разом із цим визначені проблеми, які ускладнюють використання потенціалу України та її регіонів: несприятлива демографічна ситуація в країні; низьке водозабезпечення поряд з надмірною водоємністю економіки; деформована структура економічного комплексу; наявність територій з порушеною екологічною рівновагою як ареалів потенційної загрози здоров'ю й життю населення та ін. Аналіз співвідношень сприятливих умов, обмежень і проблемних ситуацій розкриває реальні можливості відродження і просторового розвитку України.

III. Характеристика переміщень і змін у сферах життєдіяльності. Просторовий прояв і методи аналізу. Прибуття вимушених мігрантів потребує створення місць тимчасового розміщення. Є міста, які мають вільний муніципальний житловий фонд та активістів, котрі готові приймати їх у своїх будинках. Але часто у ситуації затяжних конфліктів тимчасові табори трансформуються у постійні. Владі складно відмовляти людям у «вкоріненні», водночас непросто інтегрувати їх житло в загальноміську просторову структуру, оскільки це суперечить ідеї тимчасового притулку. У таборі Аль-Хусейн у Йорданії тимчасовий табір біженців із Палестини існує вже 40 років і зрісся з містом, втрачена межа між ними. Біженці виявляються у подвійній просторовій сегрегації, і коли після конфлікту люди повернуться додому, творяться нові проблеми міським структурам на батьківщині та в поселенських таборах. Постає вимога встановити право біженців не повертатися на батьківщину, через що процес пристосування людей до нового середовища уповільнюється [12].

Є й успішні приклади – за даними 2008-2018 рр., інтеграція біженців у США відбувались успішно: 67% з них обзаводяться власним житлом та частіше від місцевих мешканців схильні займатися бізнесом – 3,6% проти 3,1%, а після перших двох років на новому місці більшість працездатних мігрантів знаходить роботу. Витрати на розміщення й інтеграцію людей працездатного віку окупуваються в податковому вираженні за вісім років.

Тільки упродовж 2015 р. Німеччина прийняла понад мільйон біженців із Сирії, Іраку та Афганістану. Через п'ять років соціологи встановили, що 68% цих людей знайшли роботу, 17% беруть участь у субсидованих програмах навчання,

3% перебувають на стажуваннях, 12% перебиваються випадковими заробітками. Позитивна динаміка пов'язана зі зростанням уваги до мовних курсів і програм інтеграції, на що Німеччина витрачає 20 млрд євро в рік (третина цієї суми йде на потреби людей поза межами країни). Виявилось й багато противників політики гостинності. Соціологи при цьому стверджують, що в далекій перспективі країна виграє від напливу мігрантів, оскільки німецьке суспільство стрімко старіє.

Для довідки: у Польщі, яка прийняла основний потік людей з України, практично немає таборів для біженців, їх розміщують у своїх будинках поляки. Людям активно допомагають психологи, соціальні працівники, медичні служби. До Росії, за останніми даними, з України прибуло 140 тис. осіб.

Проблема переселенців не економічна чи технічна, а насамперед соціальна. За підрахунками окремих служб і експертів, оцінюється прибуття в західні регіони України 6 млн переселенців. За станом на 01.04.2022 р., у Львівській області офіційно зареєстрованих є 280 тис. осіб, а очікується прибуття до одного млн переселенців [2]. Проблеми переселенців вимагають комплексного розгляду й спільного вирішення з іншими питаннями відбудови держави:

1) працевлаштування переселенців, розміщення і створення місць праці в контексті трансформацій і формування нової економіки України;

2) забезпечення житлом цієї категорії мешканців потребує обґрунтування форми їх розселення на основі реформування системи розселення в державі й зменшення населення в Україні, а також вирішення питань будівництва доріг, мереж інженерії й трудових ресурсів;

3) формування нової військової доктрини в нових умовах, розвитку військового промислового комплексу, виробництво зброї, створення умов для життєдіяльності військовослужбовців і їх сімей (проживання, навчання, тренування, забезпечення послугами тощо);

4) розробка нової просторової концепції трансформації і розвитку держави, її міст і регіонів;

5) обґрунтування нової соціальної політики з визначенням пріоритетних напрямів розвитку людського потенціалу та формування політичної нації.

Важливо бачити цілісну перспективу, щоб уникнути помилок і не створити нових конфліктів у державі. Україна має такі негативні приклади. Так, Львівською областю (будівельними фірмами) було збудовано 460 однородинних будинків у с. Мар'янка для відселення мешканців із Чорнобильської зони. Проте заселеними вони не були, оскільки територія виявилась зараженою.

У дослідженні зроблено спробу проаналізувати, як мільйони переселених осіб можуть вплинути на території міст і сіл регіону (зокрема західного) й держави. Розглянуто аспекти:

- *просторові* – території, що пропонуються під розміщення вимушено переселених осіб, є найчастіше незагосподарьованими, які витребувані у приватних і юридичних осіб для соціальних потреб, а також загосподарьовані території, що ведуть до збільшення щільності забудов;
- *економічні* (джерел доходу й структури діяльності населення) – збільшення територій під житлову забудову супроводжується зменшенням площі територій для діяльності виробничої, сільськогосподарської, комерційної тощо. Відповідно, з переселенням значної частини населення змінюється система економічних відносин – переїжджає частина підприємств, змінюються впливи на ринок, до місцевих додаються нові виробники, конкурентність зазнає змін;
- *культурно-релігійні* – будучи поліетнічною державою, Україна намагається зберегти регіональні особливості. Відчувається релігійно-культурна специфіка різних громадян. Переселені групи людей, безперечно, не повинні страждати і відмовлятися від власних звичаїв, але й місцеві мешканці не повинні відчувати негативного впливу на своє традиційне життя;
- *ментально-побутові* як спосіб життя – тут можна передбачити, що чимало переселенців прибуло з міст, які займались переважно виробництвом, а відповідно, мешканці працювали здебільшого на фабриках і заводах; є громадяни, котрі займались сільськогосподарською діяльністю, тож спосіб і ритм життя інший. Ідентифікація тих і інших груп людей без ущемлення потреб і можливостей місцевих вимагає дослідження врахування конкретних ситуацій, лояльності й розуміння кожної з груп.

Обґрунтування принципів відродження і просторового розвитку держави потребує встановлення імперативів; оцінки просторової ситуації та з'ясування дихотомій. Є абсолютні імперативи, через які не можна переступити, – суверенітет, територіальна цілісність, демократичні цінності, безпека. Дихотомії, які слід з'ясувати: міжнародні гарантії держав чи гарантії міжнародні військово-політичних союзів, війна до повного знищення зла чи розгляд нових реалій і вироблення імунітету й невразливості до зла; надія України на зовнішні сили чи оперття й надія на власні сили; урбанізація чи дезурбанізація, монофункціональна чи поліфункціональна структура, концентрація чи деконцентрація господарських функцій; моноцентрична чи поліцентрична структура опорних центрів розвитку, закритість чи відкритість системи; посилення існуючих чи розвиток нових структурних зв'язків на території; регулювання чи саморозвиток тощо. Відбулись «тектонічні зміни»:

- цивілізований світ переконується, що співіснування на демократичних засадах з Росією неможливе і розпад цієї країни неминухий;

- потреба формування нового світового порядку і спільної відповідальності;
- формування нової системи світової безпеки, де Росія відіграватиме іншу, ніж дотепер роль.

Україна на сьогодні знаходиться в тектонічному центрі змін. Вона несе тягар війни, що супроводжується загибеллю великої кількості людей, спустошенням держави тощо. Обґрунтування засобів створення умов та уникнення соціальних конфліктів на території переселення, вироблення тактики дій органів самоврядування потребують відповідей на питання, які постають у зв'язку з переселенням великих мас людей: змін способу життя й діяльності переселенців та зміни простору їх екзистенції; соціально-ментальної інтеграції переселенців у нове середовище; справедливої компенсації людям.

1. На територію «мирної» України переїзду потребують люди, котрі зіткнулися з викликами війни на своїх територіях – втратили сім'ю, родину, розбомбили дім чи майно яких перебуває під загрозою. Це унеможливає *ведення звичного ритму життя*, втрати бізнесу, а мешканцями місць праці.

2. Важливо пам'ятати також про нематеріальні активи, цінності й духовно-моральні втрати. Йдеться не тільки про культурні визначні місця, пам'ятки, релігійні об'єкти й споруди, а й про ліси, луки, річки та в цілому різне середовище, що було близьким людині. У *соціально-ментальному контексті* доцільним буде згадати дослідження американського соціолога Т. Парсонса, котрий розглядав цінності як вищі принципи, на основі яких забезпечується згода (консенсус) як у малих суспільних групах, так і в суспільстві загалом. Він характеризував їх як «неемпіричні об'єкти», що викликають «шанобливе ставлення» [16, 367–383], надаючи апелюючим до них відповідні якості морального змісту та наділяючи їх загальною значущістю. Отже, після війни Україна, окрім матеріального, біологічного (тілесного), має особливу увагу приділити засадам, пов'язаним із сенсом, призначенням людини, її ціннісними орієнтирами, питанням усвідомлення власної місії свого існування та середовища життєдіяльності.

Питання справедливої компенсації людям та оцінки втрат, які розподіляються на компенсації за: втрачене життя й здоров'я людини; матеріальні втрати від руйнувань об'єктів (житла, інфраструктури); втрати історико-культурних цінностей та нематеріальних активів. Законодавством і нормативними документами України передбачено 100-процентну компенсацію на відбудову будинку чи квартири за місцем проживання, які були зруйновані в результаті воєнних дій [6–7; 9]. Це у відповідний спосіб мотивує переселенців до повернення на полишені території і до поселень, сприятиме їх відродженню.

Регіони, які тимчасово прийняли мешканців, не повинні розраховувати на ці кошти.

Компенсувати життя чи здоров'я людини неможливо, це непоновна втрата не лише для сім'ї, родини, а й для суспільства загалом. Україна тривалий час оговтуватиметься від значної школи, якої завдав роками нав'язуваний «старший брат». Як пошана і моральна вдячність загиблим обов'язково будуть споруджені на українській землі тисячі меморіалів пам'яті. Розглядаючи компенсацію матеріальних збитків, насамперед потрібно зрозуміти величину втрат у результаті ведення воєнних дій. Інвентаризацію втрат доцільно здійснити після завершення воєнного стану, тоді «картина» стане зрозумілішою. Оптимальним на сьогодні видається варіант очікування, тож і помилок, здійснених під час влаштування нового життя переселенців та простору їх життя й діяльності, буде зроблено менше.

Терористичний акт 11 вересня 2001 р. визнаний найбільшим терактом в історії США та цілого світу, унаслідок якого загинуло 2 996 осіб, понад 6 000 осіб отримали поранення; інфраструктура зазнала збитків на суму не менше 10 млрд доларів США. Ці дані видаються незначними на фоні втрат, завданих Україні російською агресією. Відповідальність окупантів незворотна, як і відновлення знищеного в новій якості – на нових принципах і підходах.

Важливо зазначити *не тільки матеріальні втрати, а саме визначення вартості життя. На даний момент є спроби поділити людські жертви на групи – військові, мирні та діти. В межах цих груп повинні бути визначені й нематеріальні втрати суспільства.*

Оцінка історико-культурних втрат має розпочатись із оновленої оцінки пам'яток методом відстані до світових аналогів та визначення відсотка руйнувань експертними методами.

IV. Концептуальні положення реформування й просторового розвитку України, її регіонів і міст. Обґрунтування концепцій трансформації і розвитку простору регіону і держави передбачає творчий пошук і наукове обґрунтування ідей, принципів організації і розвитку, а також макрохарактеристик системи. Алгоритм повинен охоплювати:

- збір вихідних даних щодо переміщених осіб (кількість, спосіб життя, цінності, види діяльності тощо);
- аналіз підприємств, що переміщуються (планують переміщення) на нові території;
- аналіз територіальних ресурсів для розміщення переселенців і місць прикладання праці, аудит вільних територій для розташування нових виробничих об'єктів у їх пов'язанні з локалізацією переселенців;

- класифікація й зонування територій України з урахуванням нових реалій і прогнозованих потужностей підприємств, що переміщуються або будуватимуться, економічного районування держави і регіонів;
- аналіз оновлень містобудівної документації (генпланів поселень) на предмет передбачених територіальних резервів, які включені в їх межі. Такі резерви особливо великі для сільських поселень, зокрема зони впливу Львова (на сьогодні в с. Чижки, що біля Львова, проживає 2 тис. мешканців, а генпланом передбачено збільшення села до 12 тис. осіб, закладені великі резерви території);
- оцінка наявних і обґрунтування перспективних показників розвитку соціальних об'єктів та інфраструктури;
- напрацювання певних типів будинків житлової забудови та системи розселення;
- визначення вартості житла, яке повинно відповідати нормативним вимогам комфорту, безпеки, інженерного оснащення й енергоефективності;
- організація будівництва з мінімальними витратами будівельних матеріалів, механізмів і робочої сили;
- вдосконалення логістичної системи для швидкості будівництва, максимального використання місцевих матеріалів і будівельних підприємств;
- можливість заселення в один населений пункт до 10% нових мешканців, що дозволить ефективно використати наявну транспортну, інженерну й соціальну інфраструктуру;
- компенсування вартості землі та підключення до мереж електро-, газо-, водопостачання й каналізування здешевленням будівництва;
- використання земельних ділянок сільськогосподарського використання, зміни їх цільового призначення та переведення під житлову функцію. Додаткове включення в законодавчі й нормативні акти нових положень унеможливають спекуляції.

Нами зроблена спроба подати вимоги для уникнення помилок, пов'язаних з відродженням і розбудовою просторових систем України в умовах великих переміщень людей. Виділено, зокрема, такі:

1. Проблема біженців і України зосереджена не в технічній чи економічній, а насамперед у соціальній і гуманітарній сферах, й проявляється системно

- настало розчарування значної частини проросійських сил в Україні та Європі Росією, її цінностями. Є частина людей, яка в умовах розчарування стає агресивнішою й погано контрольованою;
- постає вимога перебороти в значній частині суспільства комплекс жертви. Це велике випробування для нашого народу, але ми не унікальні – подібні

трагедії переживали й інші народи. Слід формувати дух переможців, і на цій основі розвивати державу;

- працювати над формуванням національної ідентичності та виробленням антивірусу на зло. Україна не повинна ставити за мету знищення світового Зла, яке ототожнюється з Росією, важливо виробляти захисний імунітет, який не дозволить проникнути в її тіло злу.

2. Твердження З. Бжезинського про те, що у випадку, коли Україна прихилиться до когось (Європи чи Росії), вона буде поділена, залишається актуальним, саме на це було зорієнтовано чимало країн і сама Україна. Війна змінила ці положення – реальність сьогодні заперечує будь-який поділ.

3. З'являються нові шанси від очікуваного вступу України до ЄС (інфраструктурні проекти, Генплан Європи).

4. Однією з хибних є ідея створення поселень біженців. На думку авторів, правильною видається ідея розподілу населення, яке прийме рішення залишитись для проживання на нових територіях, по малих містах і селах при заселенні в один населених пункт не більше 10% нових мешканців у відношенні до кількості населення. Це дозволить ефективно використати й розвинути наявну транспортну, інженерну і соціальну інфраструктуру, активує розвиток поселень. Слід враховувати «коефіцієнт родинності», оскільки переміщуються, як правило, три покоління однієї родини.

5. Знайти форми будівництва дешевого житла з мінімальним використанням будівельних матеріалів, швидкого зведення й використання місцевої сировини. Недоцільно створювати спеціальне соціальне житло та концентрувати біженців. У периферійних районах є значні резерви житла, що малоефективно використовується, яке на відповідних соціально-юридичних умовах може бути передане в користування переселенцям.

6. Аналіз просторового потенціалу міських агломерацій обласних центрів Західного регіону України вказує на вичерпність можливостей для розміщення тут нових поселень переселенців із відповідною інфраструктурою. Відставання розвитку транспортної й інженерної інфраструктури обмежують такі можливості. Просторова ситуація, яка сформувалась у Львові та його оточенні, передусім стан вулично-дорожньої мережі, за оцінкою авторів, дозволяє розташовувати в межах нинішньої території та забезпечити умови екзистенції сумарно (з урахуванням проживаючого населення) 1 млн мешканців з обласним центром включно. Вихід за ці межі викличе величезні за витратами і тривалі за часом заходи.

7. Основну увагу зосередити на створенні робочих місць як для переселенців, так і місцевих мешканців. За даними Львівської обласної

адміністрації [2], за станом на 10.03.2022 р. понад 200 підприємств заявили про готовність переїхати у західні області, а 26 запитів вже знаходяться на розгляді.

Області, що приймають переселенців, мають добре диверсифіковану економіку, зорієнтовану на сферу послуг, а динамічна структура валової доданої вартості у них в розрізі видів економічної діяльності залишалась незмінною впродовж останніх років. Визначальну роль у формуванні валової доданої вартості, наприклад, Львівської області незмінно відіграють: оптова й роздрібна торгівля (17%), обробна промисловість (11%), сільське та лісове господарство (9%), транспорт і зв'язок (9%), освіта (9%), операції з нерухомим майном (9%). Серед галузей промислової спеціалізації Львівської області — харчова промисловість (34% промислової продукції), машинобудування (7%), деревообробна (9%), виробництво пластмасових виробів та іншої неметалевої продукції (8,5%). Вони формують основні місця праці.

8. Основний підхід до розміщення переміщених підприємств полягає в їх диверсифікації, рівномірності та прив'язаності до місць розселення переміщених осіб. Особливі перспективи розкриваються на прикордонних територіях, розвитку на них спільних підприємств та інших об'єктів діяльності як продовження діяльності країн – сусідів на українських територіях, а також розвитку трансєвропейських комунікацій. Виділяється проект залізничного сполучення Бухарест – Варшава (Чорне – Балтійське моря), який пройде багатьма областями західного регіону України і стане віссю розташування нових промислових потужностей у зоні його впливу (каркасу для бізнесу). Виділяються і локальні осі ділової активності. Так, на Львівщині у зв'язку з перспективою створення великого гірськолижно-рекреаційного вузла у Словенію зростає увага до територій уздовж комунікацій Львів – Стрий – Славське з відповідним розміщенням екологічно чистих виробництв та інфраструктури, що буде активізовуватись на сферу реабілітації та рекреацію.

9. Розвиток поселень має зосереджуватися на дослідженні життя людей у відношенні до міста в різних історичних періодах, політичних і соціально-економічних, а також просторових системах у цілому. У визначенні майбутнього міста слід враховувати інформацію про процеси в часі стосовно духовно-релігійних, поведінково-діяльнісних та психологічно-ментальних характеристик. Ці особливості та їх поєднання в просторі, а також зміни в часі дозволять здійснити й усунути невизначеності. Поява у просторі нових етноментальних типів має сприяти активізації розвитку та уникненню мутацій, а відповідно, породить позитивну еволюцію міст і їх простору.

10. Зростає увага до сільськогосподарської діяльності, проблем продовольчої безпеки, що пов'язані з вилученням родючих земель і пошуком нових форм господарювання в сільській місцевості.

11. Ввести зміни в законодавство України, зокрема до законів про індустріальні парки та про вільні економічні зони. Скерувати зміни на відродження ідей і їх реалізацію в нових умовах поствоєнної реальності. Саме такі парки стануть основою розвитку виробництв (невеликих, з кількістю працюючих до 100 осіб) та їх об'єднання для формування синергетичних ефектів.

На завершення подамо конкретні рекомендації, які слід об'єднати у спільні програми реалізації просторової політики розвитку регіону з урахуванням нових реалій.

Програма розвитку системи розселення повинна передбачати повернення до дорадянських систем розселення – підтримки малих міст і селищ. Стягування населення у Великий Львів є помилкою (у 30-кілометровій зоні ділянок без обтяження, що надаються під забудову, немає). Областю пропонується створення 1500 місць у гуртожитках Стрия, Червонограда та інших містечок поза зоною Львівської міської агломерації (на кожне місце передбачено 30 тис. грн з обласного бюджету). У Новому Роздолі 43 котеджні будинки пустують.

Розвиток розселення шляхом: розосередження, пріоритету на малі міста, села і селища пов'язаний з перспективою працевлаштування. У сьогоденних умовах Львів не може претендувати на центр західного регіону (9 областей) – децентралізація, вичерпність і нищення потенціалу, створення надскладних проблем у місті, на вирішення яких потрібні непомірні витрати.

Приблизно 60% біженців хочуть залишитись на території тимчасового проживання, 10% виїде за кордон. За матеріальним становищем, очевидно, заможніші виїдуть в Європу, середніх статків – повернуться на полишені землі, соціально незахищені залишаться на території тимчасового проживання (немає до чого повертатись). Слід визначитись із контингентом переселенців – це соціальне житло, що надаватиметься в оренду. У Львівській області проживає приблизно 2,5 млн осіб, 1,5 млн з яких – у містах і приблизно 1 млн – у селах. За умови доселення 10% біженців можна розмістити у селах 100 тис. осіб та 150 тис. у містах (половина з них у Львові та його оточенні).

Дослідження потенціалу і територіальних резервів для розвитку виробництв:

- зберегти від забудови промвузли і зони Львова (Сихівський – Іскра, автобусного заводу, Рясне-2, Сигнівка, північного району);
- використати існуючі природні ресурси (уже працює сільзавод у Модричах; біля с. Бібрка є поклади піску, який німці в часи попередньої війни відправляли в Німеччину на виробництво оптики для воєнних приладів).

Територіальна (земельна) програма передбачає відповіді:

- визначити й інвентаризувати землі на знакові загальнонаціональні потреби і цілі (будівництво автобанів, великих промислових об'єктів, логістичних центрів тощо);
- впорядкувати процес використання землі, виданої учасникам АТО (по 2 га для ведення особистого підсобного господарства), що вирішують питання отримання надприбутків, але можуть бути ефективно використані для соціальних потреб в умовах нової реальності (ділянки розташовані при дорогах, є можливості для створення транспортної й інженерної інфраструктури);
- не допускати торгівлю землею в часі війни та на етапі відновлення зруйнованої інфраструктури для уникнення ускладнень при вирішенні питань відбудови й розвитку сільськогосподарської діяльності.

Формування інженерії та форми житла і забудова:

- енерго- й ресурсозабезпечення має проникнути в усі сфери діяльності (область має надлишок енергії);
- програма соціального житла. У 1920-х рр. Австрія після програшу в Першій світовій війні постала перед проблемою спорудження житла. Нідерланди після II світової побудували мільйон квартир за державний кошт для оренди прибульцями з інших країн;
- тип житла фінський будинок ефективний із-за малої щільності. Задача – ширше використати можливості панельного будівництва для потреб малоповерхової забудови.

Зберігаються питання уникнення проблем і загроз в умовах проведення заходів з відновлення (втрати трудового потенціалу; руйнування сільської місцевості; ефективного використання коштів бюджету, міжнародних структур, приватних інвесторів), переходу на нові завдання, зокрема підготовки фахівців: а) оцінювачів нерухомості; б) обстеження технічного стану будівель і технагляду; в) реконструкції; г) працівників робочих професій.

Висновки

1. Для України не є прийнятною ідея великодержавності, а політичний розвиток української нації несумісний із перебуванням у межах багатонаціональної імперії, де одна з націй неодмінно отримує домінуюче положення, а отже, пригнічує інші. Для України, яка перебуває в стані війни і водночас стоїть перед викликами, пов'язаними з реалізацією внутрішніх реформ, розбудова держави можлива лише на засадах власної державності й національно-демократичних ідей. Війна загострила проблему і необхідність побудови власної стратегії, головними пріоритетами якої на сьогодні є насамперед відновлення територіальної цілісності та зміцнення реального суверенітету держави у власних кордонах, створення сучасних систем і ефективного механізму забезпечення національної безпеки.

2. Сучасна війна – війна за когнітивний і комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їх емоціями, цінностями, мисленням, розумом і, відповідно, їхньою поведінкою. Це боротьба за домінування власних уявлень про світ і події в соціальному й індивідуальному довкіллі та одночасне руйнування інших цінностей і позицій. Сучасні просторові стратегії невід’ємні від розуміння нової реальності, охоплюють нові смисли. Постає вимога зміцнення влади в ментальній сфері та врахування цих чинників в організації просторів. Контролюючи структури, що формують сприйняття реальності та розуміння подій, можна контролювати й саму реальність, якою людина живе, а володіючи реальністю – отримати владу над соціально-політичним простором, історичним часом і життєвими ресурсами. Нинішня війна РФ в Україні є війною за історію, яка пов’язана з землями сьогodнішньої України, насамперед історію Київської Русі, за цінності й ідентичності. Без цієї історії й землі немає шансів на відродження у будь-яких формах Російської імперії.

3. Для вирішення задач забезпечення переміщеного населення зі збереженням їх соціальної, економічної, культурної активності, максимального інтегрування в соціально-культурний простір регіонів розміщення переселенців, запобігання виникненню депресивних районів запропоновано розселення в існуючих поселеннях з використанням наявних матеріальних ресурсів і інфраструктури. Це передбачає, окрім іншого, спорудження нових будинків. Доцільно подати практичні рекомендації для уникнення помилок. Ідею створення поселень біженців слід замінити ідеєю розподілу населення, яке прийме рішення залишитись на проживання в Західних областях України, по малих містах і селах при заселенні в один населених пункт не більше 10% у відношенні до загальної кількості мешканців. Це дозволить ефективно використати й розвинути наявну транспортну, інженерну й соціальну інфраструктуру, активує розвиток поселень. Доцільно врахувати «коефіцієнт розмитості», оскільки переміщуються, як правило, три покоління однієї родини; знайти форми будівництва дешевого житла з мінімальним використанням будівельних матеріалів, швидкості зведення й використання місцевих матеріалів.

4. Реформування систем господарювання й промислового розвитку регіонів розміщення переселенців охоплює як сільськогосподарські землі й сільські поселення, так і розміщення переміщених підприємств і нових міжнародних інвестицій в економіку України. Питання землі (територіальні) є головними у вирішенні цих завдань.

5. Важливою для просторової організації й розвитку України, багатьох її регіонів і поселень стає розробка документів з «чистого аркуша», з повним відкиданням рудиментів радянської доби. Традиційно планувальні й містобудівні документи просторової організації великих територіальних систем

«оновлювалися», тобто опиралися на попередні, інколи ще актуальні матеріали. Зміни, які відбулися в Україні – масові переселення людей у межах та поза межі держави, повне руйнування багатьох поселень та об'єктів інфраструктури; можливе техногенне забруднення значних територій, а головне, утвердження нових цінностей у суспільстві й формування української політичної нації, – вимагають відкидання рудиментів радянської доби. Відкриваються нові шанси держави у зв'язку з перспективами входження до ЄС. Важливо відчувати новий час, його зрозуміти, врахувати нематеріальне для визначення майбутнього. Глибоке осмислення феномену спадковості, суті процесів буття в історії та сучасного часу в категоріях етногенетичних. Духовно-релігійні, поведінково-діяльнісні та психолого-ментальні відмінності, які є між регіонами України, незначні й сформовані соціальними умовами життя мешканців. Їх слід врахувати й використовувати для об'єднання громадян України.

6. Доцільно створювати гібридне соціальне житло для переселенців. У периферійних районах є значні резерви житла, що малоефективно використовується, яке на відповідних соціально-юридичних умовах потрібно передати в користування. Основну увагу зосередити на створенні робочих місць як для переселенців, так і місцевих мешканців.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА:

1. Бернадський Б.В. Міжнародні конфлікти: курс лекцій. – К.: Персонал, 2012. 366 с.
2. Козицький М.: Кількість переселенців на Львівщині зросла з 260-ти до 500 тисяч // Варіанти. Великий Львів. – 2022. – 31 березня. URL: <https://varianty.lviv.ua/87371-kilkist-pereselentsiv-na-lvivshchyni-zroslo-z-260-do-500-tysiach-kozytskyi>
3. Мазур А., Мазур С. Просторові аспекти розвитку регіональних економічних систем // Збірник наукових праць Вінницького національного аграрного університету. – 2014. – Вип. 1. – С. 26-32.
4. ООН: «Кількість біженців з України досягла 5,6 мільйона» // Укрінформ. 2022. – 3 травня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/03/novyna/suspilstvo/kilkist-bizhencziv-ukrayiny-dosyahla-56-miljona-oon>
5. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Нац. ін-т стратег. досліджень, відп. за вип. А.Ю. Іщенко. – К.: НІСД, 2019. 558 с.
6. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України : від 08.07.2011, № 3671 // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 16. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text>
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань землеустрою: Закон України: чинний [зі змінами від 27.05.2021]. – К.: КМУ, 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text>
8. Про Генеральну схему планування території України: Закон України: чинний [зі змінами від 16.10.2012] // Відомості ВРУ. – 2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3059-14#Text>
9. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014, № 1706 [ред. від 21.03.2022] // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

10. Урбаністична Україна: в епіцентрі просторових змін / за ред. К. Мезенцева, Я. Олійника, Н. Мезенцевої. – К.: Фенікс, 2017. 438 с.
11. Яресько розповіла, як відбудувати Україну після війни // Економічна правда. – 2022. – 16 березня. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/03/15/684066/>
12. Allen W., Blinder, S. and R. McNeil. Media Reporting of Migrants and Migration // World Migration Report. – 2018, IOM. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en_chapter8.pdf
13. Holsti K.J. National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy // International Studies Quarterly. – 1970. – Vol. 14, No. 3. – Pp. 233-309. URL: <https://doi.org/10.2307/3013584>.
14. Daly H. Economics in a Full World. // Great Transition Initiative. – 2015, June. URL: <https://greattransition.org/publication/economics-for-a-full-world>
15. Jacobs J. The Death and Life of Great American Cities. New York, 1992. URL: http://www.petkovstudio.com/bg/wp-content/uploads/2017/03/The-Death-and-Life-of-Great-American-Cities_Jane-Jacobs-Complete-book.pdf
16. Parsons T. The Social System. – Toronto; Ontario, 1966. 385 s.
17. Reinert E. How Rich Countries Got Rich ... and Why Poor Countries Stay Poor. – London: Constable & Robinson Ltd., 2007. 398 p.
18. Seymour R., Turner S. Otonomi daerah: Indonesia's decentralisation experiment // New Zealand Journal of Asian Studies. – 2002. – № 4. – Pp. 33-51. URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.628.170&rep=rep1&type=pdf>
19. Schumpeter J.A. Economic development theory. Capitalism, Socialism and Democracy. London and New York: George Allen & Unwin (Publishers) Ltd, 1976. URL: https://eet.pixel-online.org/files/etranslation/original/Schumpeter_Capitalism_Socialism_and_Democracy.pdf
20. Toffler E. The Third Wave. – New York: Morrow. 1980. 544 p.
21. Wilson M.I., Corey K.E. The alert model: a planning-practice process for knowledge-based urban and regional development. Knowledge-Based Urban Development: Planning and Applications in the Information Era // IGI Global Scholarly Journals. – 2008. URL: <https://www.igi-global.com/viewtitlesample.aspx?id=25486>

PhD **Habrel Mychajlo, Dobrovolska Marta,**
University of University of King Danylo, Ivano-Frankivsk,

SEARCH FOR THE CONCEPT OF REVIVAL AND SPATIAL DEVELOPMENT OF UKRAINE AND ITS REGIONS: THE VIEW OF THE ARCHITECT

For Ukraine, which is at war and facing various challenges, the revival, transformation and development of the state require an effective spatial policy. Strategic priorities today are the restoration of territorial integrity and strengthening the real sovereignty of the state within its borders, creating modern systems and effective mechanisms for national security, the formation of a new postwar spatial reality of the state and its regions. The article considers the spatial consequences of the war, attempts to outline the ways of transformation and development of regions and cities of Ukraine, reveals in detail the problem of displaced population, preservation of social, economic, cultural activity, maximum integration into the new socio-cultural space. etc). Substantiation of the concepts of transformation and development of the

region and the state is accompanied by creative search and scientific substantiation of ideas, principles of organization and development, as well as macro-characteristics of the system. Specific recommendations are given, which should be integrated into joint programs for the implementation of spatial development policy of the region, taking into account new realities: development of the resettlement system (dispersion, priority for small towns, villages and settlements, employment prospects); territorial (land) - inventory of land for significant national needs and purposes, to prevent trade in land during the war and at the stage of restoration of destroyed infrastructure; formation of engineering and forms of housing and construction (energy and resource supply, development of social and other types and forms of housing), etc. All issues raised in the publication are revealed in the context of spatial reorganization and development of Ukraine.

Key words: post-war spatial situation; refugees; spatial manifestation of displacement of people; model of reform and development of Ukraine's space.

REFERENCES:

1. Bernads'kyi B.V. Mizhnarodni konflikty: kurs lektsiy. Personal, 2012. Kyiv {in Ukrainian}.
2. Kozyts'kyi M.: Kil'kist' pereselentsiv na L'vivshchyni zroslo z 260-ty do 500 tysyach // Varianty. Velykyj L'viv. 2022. 31 bereznya. <https://varianty.lviv.ua/87371-kilkist-pereselentsiv-na-lvivshchyni-zroslo-z-260-do-500-tysiach-kozytskyi> {in Ukrainian}.
3. Mazur A., Mazur S. Prostorovi aspekty rozvytku rehional'nykh ekonomichnykh system // Zbirnyk naukovykh prats' Vinnyts'koho natsional'noho ahrarnoho universytetu. 2014:1, pp. 26-32 {in Ukrainian}.
4. OON: «Kil'kist' bizhentsiv z Ukrayiny dosyahla 5,6 mil'yona» // Ukrinform. 2022, 3 travnya. <https://www.slovoidilo.ua/2022/05/03/novyna/suspilstvo/kilkist-bizhencziv-ukrayiny-dosyahla-56-miljona-oon> {in Ukrainian}.
5. Parakhons'kyi B.O., Yavors'ka H.M. Ontolohiya viyny i myru: bezpeka, stratehiya, smysl. NISD, 2019. Kyiv {in Ukrainian}.
6. Pro bizhentsiv ta osib, yaki potrebuyut' dodatkovoho abo tymchasovoho zakhystu : Zakon Ukrayiny, № 3671 // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2012:16, Kyiv <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> {in Ukrainian}.
7. Pro vnesennya zmin do deyakykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny z pytan' zemleustroyu: Zakon Ukrayiny: chynnyy [zi zminamy vid 27.05.2021]. KМУ, 2020, Kyiv. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-20#Text> {in Ukrainian}.

8. Pro Heneral'nu skhemu planuvannya terytoriyi Ukrayiny: Zakon Ukrayiny: chynnyu [zi zminamy vid 16.10.2012] // Vidomosti VRU. 2002, Kyiv. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3059-14#Text> {in Ukrainian}
9. Pro zabezpechennya prav i svobod vnutrishn'o peremishchenykh osib : Zakon Ukrayiny, № 1706 [red. vid 21.03.2022] // Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny. 2015:1, Kyiv. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> {in Ukrainian}.
10. Urbanistychna Ukrayina: v epitsentri prostorovykh zmin / za red. K. Mezentseva, Ya. Oliynyka, N. Mezentsevoyi. Feniks, 2017. Kyiv {in Ukrainian}.
11. Yares'ko rozpovila, yak vidbudovuvaty Ukrayinu pislya viyny // Ekonomichna pravda. – 2022. 16 bereznya. <https://www.epravda.com.ua/news/2022/03/15/684066/> {in Ukrainian}.
12. Allen W., Blinder S. and R. McNeil. Media Reporting of Migrants and Migration // World Migration Report. 2018, IOM. https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en_chapter8.pdf {in English}.
13. Holsti K.J. National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy // International Studies Quarterly. 1970:14, p. 233-309. <https://doi.org/10.2307/3013584> {in English}.
14. Daly H. Economics in a Full World. // Great Transition Initiative. 2015, June. <https://greattransition.org/publication/economics-for-a-full-world> {in English}.
15. Jacobs J. The Death and Life of Great American Cities. New York, 1992. http://www.petkovstudio.com/bg/wp-content/uploads/2017/03/The-Death-and-Life-of-Great-American-Cities_Jane-Jacobs-Complete-book.pdf {in English}.
16. Parsons T. The Sosial System. Toronto; Ontario, 1966. {in English}.
17. Reinert E. How Rich Countries Got Rich ... and Why Poor Countries Stay Poor. – London: Constable & Robinson Ltd., 2007. {in English}.
18. Seymour R., Turner S. Otonomi daerah: Indonesia's decentralisation experiment // New Zealand Journal of Asian Studies. 2002:4, pp. 33-51. <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.628.170&rep=rep1&type=pdf> {in English}.
19. Schumpeter J.A. Economic development theory. Capitalism, Socialism and Democracy. London and New York: George Allen & Unwin (Publishers) Ltd, 1976. https://eet.pixel-online.org/files/etranslation/original/Schumpeter,_Capitalism,_Socialism_and_Democracy.pdf {in English}.
20. Toffler E. The Third Wave. New York: Morrow. 1980 {in English}.
21. Wilson M.I., Corey K.E. The alert model: a planning-practice process for knowledge-based urban and regional development. Knowledge-Based Urban Development: Planning and Applications in the Information Era // IGI Global Scholarly Journals. 2008. <https://www.igi-global.com/viewtitlesample.aspx?id=25486> {in English}.